

יעקב רבי

עירינעורים וקבר־אבות

בנימין טנא: אל עיר נעורי. עם עובד, תשל"ט.

ב־1946 יצא בנימין טנא, אז טנבוים, בשליחות תנועתית אל שארית־הפליטה בפולין. בשובו כתב עדות שירית על מה שראה וחווה – הפואמה "תמולים על הסף". נשתייר בידו חומר תיעודי בלום, ממה שסיפרו לו ניצולי־שואה וממה שראה כמו־עיניו בגיאיות־ההריגה, חומר שמטבע־הדברים אינו ניתן למיצוי במסגרת לירית־אֶלגית. טנא לא מיהר לגאול את הסיפורים הגנוזים: שכן, ככל שחלפו הימים כן נתעצם והלך ההלם של השואה והעמיקה הבנת ממדיה התהומיים; בתוך כך גם גברה הרתיעה מפני הנסיון להתמודד עם מוראות השואה על דרך העיצוב הספרותי.

אחד הפאראדוקסים הגדולים של תקופתנו הוא, שלמחרת החורבן עדיין עשתה האינרציה הפסיכולוגית את שלה: שרידי מתנות־המוות והחוזרים מן המפלט בכרית־המועצות עוד דימו בנפשם שאפשר לעבור כדבר המובן מאליו מן האתמול הנורא ללא־תקדים אל הווה כסדרו ואל ימים כתיקנם, וכך היו פוקדים את מקומות־מגוריהם הקודמים ומתחקים על עקבות יקיריהם שאבדו – מתוך תקווה חסרת הגיון וסבירות. זה היה, בעצם, הנס הגדול שנעשה לניצולים: רובם – רוחם לא נשברה ורצון־החיים שלהם לא נצמט. אילו סיכמו או מתוך ישוב־הדעת את חשבון־ההפסד האישי והלאומי שהסבה להם השואה, ספק אם היתה להם תקומה: כמעט אין להעלות על הדעת שהיו מחליפים כוח ומכשירים עצמם לקראת מחר נורמאלי ומדחיקים את זכרונן של שש שנות הוועה. אלא שכל אִמיתו ומלוא אִמְתו של חשבון־ההפסד נתחווירו רק בפרספקטיבה של שנים – או של עשרות שנים. זוהי מין פרספקטיבה הפוכה, חוץ לדרך־הטבע; אין היא מוליכה אל "נקודת התאספות" כִּי־אם אל לוע פעור ומתרחב שבבואת דם ואש ותימרות־עשן נשקפת ממנו תדיר. מִמְד־הזמן משווה איפוא אותנטיות לוחטת לחומר התיעודי שהושהה: עכשיו ניתן לתפוס אותו ביתר אינטנסיביות מאשר סמוך לאחר המאורעות שהסיפורים מעידים עליהם. אכן רשאים אנו לומר, שרק הריחוק מאפשר לנו להבין את החד־פעמיות השטנית של השואה. לא ש"קל" עתה יותר ליצור ספרות שענינה השואה, אלא שעתה ניתן לעשות זאת ביתר מהימנות, מתוך בינה שרק "הפרספקטיבה ההפוכה" היתה מסוגלת להקנותה.

זה מקרוב חזר בנימין טנא אל גניות־עדויותיו מפני ל"ג שנים והפיק ממנה סיפור הקרוי "אל עיר נעורי" והמיועד לבני־נעורים. יהי נא ברור: יצירה הנכתבת לקוראים צעירים איננה יצירה "למיעוטא", פחות־בהכרח מרומאן או מנובלה המכוונים לשוק של קוראים מבוגרים; אלא סיפור לבני־נוער הוא מעיקרו של דבר סוג ספרותי לעצמו, לגיטימי בעל קריטריונים קפדניים כמו כל סוג־פרוזה אחר, וְאִם עשייתו עולה יפה בידי המחבר – הרי שכל קורא, ללא הבדל גיל, יקבל ממנו השראה ויתברך בו. אך מעלה יתרה לו לז'אנר הזה, שניתן לכנוס בו תיאורי־עובדות מתוך חסכון־אמצעים, על־ידי התחבולה של סיפור־בתוך־סיפור ועל־ידי דיאלוגים קולחים שמושחלים בהם מעשים־שהיו, ברוב דראמאטיות ומתח. בנימין טנא, המשורר הוותיק שקנה לו שם בשנים האחרונות כמספר מעולה לילדים ונוער ("בצלל של עץ הערמון", "קורות כיתה אחת", "אלה תולדות מור"), כתב הפעם סיפור מוזע־מרשים, שקוראיו רצים בו ומוכרחים להשלימו "בישיבה אחת", ושהוא מחרוזת של תיאורי־ענות־חוועה ועלילות־גבורה וגם התרפקות אישית של המחבר על בית־גידול־משכבר שהיה לעיי־חורבות.

יש מסגרת או מעגל חיצון לסיפורי "אל עיר נעורי", מעגל שנפתח בפרק הראשון ושנסגר בעמוד האחרון. לפני שיצא האינ־המספר מביתו־קיבוץ שברמה הגלילית למסעו בפולין בא אליו יהודי מפליטי וארשה, יאז'מבֶּק שמו, מי שהיה מורה לגיאוגרפיה בגימנסיה לבנות "יהודיה", והשביע אותו שיחפש וימצא לו את בתו הקטנה מארישה אשר נשארה עם אמה בתחום־הכיבוש. הדברים מוקשים והבקשה נשמעת בלתי־אפשרית מכל הבחינות: מִנֵּן שִׁמְאָרִישה שרדה כשעלה הכורת על מיליון וחצי־מיליון ילדים יהודים? ואפילו שרדה, מה שיעור ההסתברות ששליח טרוד מארץ־ישראל יעלה על עקבותיה בפולין שלאחר השיחורור, שדרכיה משובשות? מה גם שילדים אשר ניצלו מהשמדה כחסדי אפטרופסים פולנים ובתי־ניירות – אין מציליהם שְׁשִׁים

להחזירם להוריהם, במקרים הנדירים שההורים ניצלו גם-הם ובאים לפדות את יוצאי-חלציהם; כל-שכן שאין כוונת הפקיד את הילדים בידי מוסדות יהודיים-ציוניים. אף-על-פי-כן, ממש ביום האחרון לשהותו בפולין, באוטובוס המסיעו מלודו' ליעד-היציאה, יפגוש האני-מספר באשה יהודיה נשואה לפולני – היא-היא האשה שבמקרה מצויה בביתה מארישה יאז'ומבקה הקטנה. יחי המקרה העיוור והגואל, החוזר ומאחד משפחות מפורדות, או לשון אחר: יחי הדיאוס-אקס-מאכינה, הסוגר מעגלות-סיפור ומביאם לגמר טוב! אף אין המעשה ביאז'ומבקה ובמארישה הדיאוס-אקס-מאכינה היחיד ב"אל עיר נעוריי". מקרה עיוור אחר רצה, כי האדם הראשון שיפגוש המספר בשיטוטו בגיטו-וארשה ההרוס יהיה הקולונל פראנצ'ישק יגר, מומר מילדות שתהפוכות-העתים יעלוהו למעלת אנוס שמצפוני מייסרו; סמוך לסיום הספר – יגר הוא האיש שיאפשר את פתיחת הגבול הסגור-על-מסגר לפני קבוצת ילדים יהודים המורחחים מפולין לשם העפלה לארץ-ישראל, ולא-עוד אלא שהקולונל המושיע עצמו, הוא ובנו הקטן, נספחים אל חבורת הבורחים. ויש עוד דוגמאות כאלה של הצלות-כהרף-עין, מחוץ לכל שורת-הסתברות. וגם זו לטובה ולשבח! הרי האמת היא שכל אדם באשר הוא קורא סיפורים – בין צעיר בין קשיש – אוהב פתרונים של דיאוס-אקס-מאכינה ומתפעם מהם, ומה ממנו יהלך אם מתיישבים הם עם חוקיותו של עולם או לא? משוקעת בזה הנהייה הישנה-נושנה לניסים – לגמול טוב המובטח לאנשים טובים בעבור מעשים טובים; גם אם יתמהמה הגמול הזה, חכה לו ואל תתאש ממנו כי סופו לבוא. והנה המסורת של הסיפור הקלאסי לבני-נעורים – להבדיל מן האסכולות השונות של הפרוזה המפוכחת למבוגרים – נותנת את מלוא ההכרה לדיאוס-אקס-מאכינה: תחבולה זו משרתת יפה את המגמה החינוכית ואת הרוח האופטימית המייחדות דברי-סיפורת שנועדו לילדים ולנוער. ותן דעתך על כך, שלדיאוס-אקס-מאכינה יש הצדקה ריאליסטית, ביחוד ביצירת-ספרות שנושאה הם עלילות השואה והגבורה: כי הרי כל השתלשלות-מעשים שבאה על מקומה בשלום, בפועל-ממש, באותם ימי-אימים (או סמוך לאחריהם) – רק "סייעתא דשמיא" ניסיית עשויה כביכול להסבירה...

פרקי "אל עיר נעוריי" מוסרים עזות מרגשת על יסורי-תופת של מבוגרים וצעירים בגיטאות ובמחנות-המוות, ועל מעשי גבורה ותושייה, גם של ילדים (המחבר יזם בתקופת ישיבתו בפולין מפעל של אוטוביגראפיות הכתובות בידי ילדים, ואסף כאלף דברי-זכרונות-וידוי שהופקדו במוזיאון הקיבוץ על שם לוחמי הגיטאות); כן זכורים לטוב ומתוארים לתפארת פעילים ופעילות מסורים, בעיקר יוצאי תנועות-הנוער החלוציות, העוסקים למחרת השואה באיסוף ילדים יהודים מפוזרי-מפלטיהם, בשיקומם ובחינוכם לקראת עלייה לארץ; וזולתם – בנייהחל האמצים של מחתרת "הבריחה" וההעפלה. מכולם בולטת דמותה הנמרצת והרחומה כאחת של נסיה, אם הבית במוסד שברחוב נארוטוביצ'ה 18 (חיה כיום בקיבוץ עמיר).

ברם, חושבני שלא אטעה אם אומר כי מרכז-הכובד של הספר וחיין-ערכו הוא העימות בין הרע המופלג והטוב המופלג שנתגלו בשנות-הזוועה אצל העם הפולני. מצד אחד – שמחה לאידם של היהודים המומתים, עמידה על דמם, זינוב כנחשליהם, הטלת אימה על יהודים מסתתרים וסחיטת כספם ("שמאלצובים"), ותאוה מרושעת להמשיך במלאכת-היטלר גם אחרי מפלתו ולפרוע פרעות בניצולים; ומצד שני – מפתים מופלאים של פולנים פשוטים אשר חירפו נפשם והצילו יהודים שלא הכירו תמלול-שלום, כמו הסנדלר הצנוע פיטר טרויאנובסקי ואשתו מאריה, שהחביאו בביתם הדל בפראגה, פרברה של וארשה, במשך שלוש שנים, את הוריו של אריה וילנר (יורק), מגיבורי מרד גיטו וארשה; וכמו צציליה מאלינובסקה, שמילטה ילד יהודי ממות במחיר הריגת בנה-שלה. בתואר הנדוש חסידי-אומות-העולם – דל וקטן מלהכיל את גבורתם העילאית ואת צדקתם הגמורה של אנשים כאלה. עולה מכאן מוסר-השכל קיומי שאין ערוך לו: אפשר שאין יצר לב האדם רע מנעוריו ואפשר שאין הוא טוב מנעוריו, אלא רק במצבים קיצוניים, כאשר ממשלת-רשע מפילה חתימה על הכול, מתגלה מי האיש הישר ובר-הלבב ובעל-המצפון – ומי חסר את התכונות האלה. אותה שעה מתקיים המיון הנורא – לטובים ולרעים; ומה ככך שרק יחיד-סגולה ומתי-מספר ממוינים ברשות-הטוב; באיזה-שהוא חשבון כלל-אנושי – צדקתם וגבורתם מכריעות את הכף.

שם הספר הוא "אל עיר נעוריי", והכוונה לווארשה; שם שהוא מחד גיסא תמים, נוסטאלגי, ומאידך גיסא – נורא ואיום ושותת-דם. על העטיפה – תצלום פינה אופינית של וארשה היהודית בשנות השלושים, חצר הומה ורוגשת כנאלבקי, על בתי-מגוריה החדוסיים וחנויותיה ודוכניה ושלטיה ואנשיה ונשיה וטפה. תמונה כמעט עליזה, – ואיך לא יקפא הדם מהמחשבה שנוף אנושי זה צולם זמן מועט קודם החורבן ושהיהודים המצולמים לא העלו מן הסתם אף בחלומותיהם הרעים שכליון חרוץ צפוי להם בעתיד הקרוב? לעצמו של דבר לא הגיע המספר אל עיר נעוריו: מלכתחילה היתה זאת תוחלת ממושכה. הוא הגיע רק אל חורבות עיר נעוריו – וכבר סמוך לאחר ביקורו היו משקמי וארשה טרודים למחות את זכר העקבות. מה שוודאי הוא – כי בעת ביקורו במחנה אושוויץ עלה המחבר אל כברי-אבות, לפי שבאושוויץ נספו אביו ואחותו הצעירה אשר גורשו שמה מפאריז. אפשר-כי אושוויץ היא קברי-אבות וקברי-אחים של מיליונים – דראון-עולם למרצחים הנאצים וגל-עז לרובו של בתי-ישראל באירופה.